

De betekenis van Carel Otto van Kesteren voor het beschermde dorpsgezicht Laag-Soeren

F.W.J. SCHOLTEN

Het Veluwe dorp Laag-Soeren is voorgedragen als beschermd dorpsgezicht. De aanwijzing komt voort uit het Monumenten Selectie Project, waarin de meest waardevolle gebouwen en stads- en dorpsgezichten uit de periode 1850-1940 zijn geselecteerd. Bestudering van de 19e-eeuwse markeboeken maakt duidelijk dat één persoon, Carel Otto van Kesteren, een sterk stempel op het dorp heeft gedrukt.

Laag-Soeren is één van de twintig gebieden in Gelderland die nu voor bescherming zijn voorgedragen (Crols & Derks, 2001). Het meest in het oog springende element is hier het in 1860 gebouwde badhuis, een voor Nederland uniek gebouw dat dan ook de status van rijksmonument heeft gekregen. Uiteraard is het de hele landschappelijke context die tot een beschermenswaardig 'gezicht' leidt¹.

Een zoektocht naar bronnen die inzicht kunnen geven in de aard en het ontstaan van deze context voert ons naar de marke-archieven. Marken kwamen vanaf de Middeleeuwen tot in de 20e eeuw vooral in de provincies Drenthe, Gelderland en Overijssel voor. Het waren plaatselijke organisaties van gerechtigde boeren, die de grote oppervlakten woeste grond beheerden en in stand hielden voor het heersende landbouwsysteem. In de loop van de 19e eeuw werden de meeste woeste gronden onder de rechthebbenden verdeeld en de marken opgeheven. De woeste gronden werden verkaveld en door wegen en waterlopen ontsloten, waarmee een bepalend stempel werd gezet op een belangrijk deel van het Oost-Nederlandse landschap.

Ook vóór de verdelingen konden op de markegronden ingrijpende landschappelijke ontwikkelingen plaatsvinden, zij het op wat kleinere schaal. Het voorbeeld van Laag-Soeren laat zien dat deze aan de hand van de marke-archieven en daarmee verbonden bronnen goed te reconstrueren zijn. In de markeboeken, waarin de notulen van de markevergaderingen zijn opgetekend, kan men de gebeurtenissen in de mark als in een kroniek volgen.

Uit de stukken komt naar voren dat één persoon, Carel Otto van Kesteren, een nadrukkelijk stempel op het Soerense landschap heeft weten

te zetten door zich delen van de markegronden toe te eigenen. Deze aantasting van het gemeenschappelijke grondbezit bracht hem in conflict met zijn mede-markegenoten, hetgeen tot verschillende processen leidde. Zijn activiteiten zijn daardoor goed gedocumenteerd, niet alleen in het archief van de mark Dieren, Spankeren en Laag-Soeren, maar ook in dat van het Hof van Gelre.

LAAG-SOEREN TOT DE KOMST VAN VAN KESTEREN

Laag-Soeren vertoonde omstreeks 1800 de kenmerken van een typische Oost-Nederlandse nederzetting. De kern daarvan bestond uit de Soerense Enk, een complex akkergronden ten zuiden van het huidige dorp. Op en om deze gronden bevonden zich de boerderijen. Geconcentreerde bewoning in de vorm van een dorp was er toen nog niet. Ook buiten de enk lagen enkele verspreide boerderijen en min of meer geïsoleerde, kampvormige akkers met een oppervlakte van hooguit enkele hectaren. Deze beperkte oppervlakten cultuurgrond vormden eilanden in een enorme uitgestrektheid woeste grond: ten oosten van de enk ruim 200 ha laaggelegen gronden in het Soerense Broek, in het zuiden bijna 700 ha heide op het Soerense Veld en in het westen een in hoogte oplopend, heuvelachtig terrein dat zich tot aan de Imbosch uitstreekte en dat eveneens met heide was begroeid. Hier lag onder andere het Schaddeveld dat ongeveer 200 ha besloeg. Aan deze kant van de enk bevonden zich ook de restanten van de Soerense Hees, een vroeger bosgebied van ongeveer 15 ha. In het noordoosten lag nog het Veen, dat bestond uit moerassige grond en dat eveneens ongeveer 15 ha groot was.

Dit was de situatie die Carel Otto van Kesteren aantrof, toen hij hier in 1768 zes boerenerven en de tiend kocht van Victor baron van Watteville. Van Kesteren was afkomstig uit Arnhem, waar hij actief was als meester-metselaar, aannemer, handelaar in bouwmaterialen en exploitant van een rosmolen. Met zijn komst naar Laag-Soeren braken voor de buurtschap roerige jaren aan. Van Kesteren ging met veel energie aan het werk om zijn bezit uit te breiden en te verfraaien en liet zich daarbij niet hinderen door de bezitsverhoudingen die eigen waren aan het markestelsel. Met name het gemeenschappelijke bezit van de markegronden was voor hem niet heilig; hij ging tot het uiterste om zijn gerechtigheid in de mark om te zetten in persoonlijk profijt.

DE AANLEG VAN EEN BUITENPLAATS

Van Kesteren heeft zijn bezittingen in Laag-Soeren ongetwijfeld gekocht met het vooropgezette plan hier een buitenplaats te stichten en zich daarmee de status en allure van een landheer te verwerven. Nadat de koop op 19 maart 1768 een

Kaart, vervaardigd voor het proces voor het Hof van Gelre tussen Van Kesteren en de overige markegenoten. Weergegeven is de situatie in 1785. Duidelijk is de door Van Kesteren aangelegde laan te herkennen, die loopt vanaf de Harderwijkerweg (onder) tot aan het door hem gebouwde 'waarmanshuis' (boven, bij letter E). Het bovenste, meest westelijke gedeelte van deze laan is later verdwenen, evenals het 'waarmanshuis'. De laan is later Badhuislaan genoemd naar het in 1850 gebouwde Badhuis, dat ongeveer ter plaatse van het woord Renvoy is verrezen. Aan deze zijde van de laan staan verschillende door Van Kesteren aangelegde beplantingen ingetekend, onder andere de 'denndijken' (letter L). Rechts in het midden loopt de Soerense Beek, die nog zijn oorspronkelijke, kronkelende loop heeft. Deze zou later door Van Kesteren worden rechtgetrokken. Op dit moment (1785) heeft hij in de beek een stuw geplaatst bij letter B en een deel van het beekwater afgeleid (via letters C) naar de aangelegde laan.

feit was geworden, komen al op de markevergadering van 23 augustus van hetzelfde jaar zijn eerste activiteiten ter sprake, waardoor hij meteen de gezamenlijke markegenoten tegenover zich kreeg. Het betrof onder meer de aanleg van een nieuwe laan met daarlangs gepote eiken, die vanaf de openbare weg naar zijn *waarmanshuis* leidde². Het conflict over de rechtmatigheid van deze aanleg op de gemeenschappelijke markegrond werd bijgelegd tijdens de volgende vergadering op 2 september, toen Van Kesteren er achteraf alsnog toestemming voor kreeg. Spoedig heeft hij een volgende stap gezet door de bouw van een landhuis. In 1774 is er sprake van een door Van Kesteren gebouwd *huijs en getimmer*³. Dit gebouw wordt sinds 1770 in de bronnen vermeld als het Huis te Laag-Soeren of Huize Soeren. Sinds die tijd zien we Van Kesteren ook betiteld als 'heer van Laag-Soeren'⁴. In 1789 is er, opnieuw in verband met het eerder genoemde proces, sprake van een verdere uitbreiding van het lanenstelsel in samenhang met dit huis. Het betreft onder andere het gedeelte van de huidige Harderwijkerweg dat vanaf het huis gezien in een rechte lijn in de richting van de kerktoren van Spankeren loopt⁵.

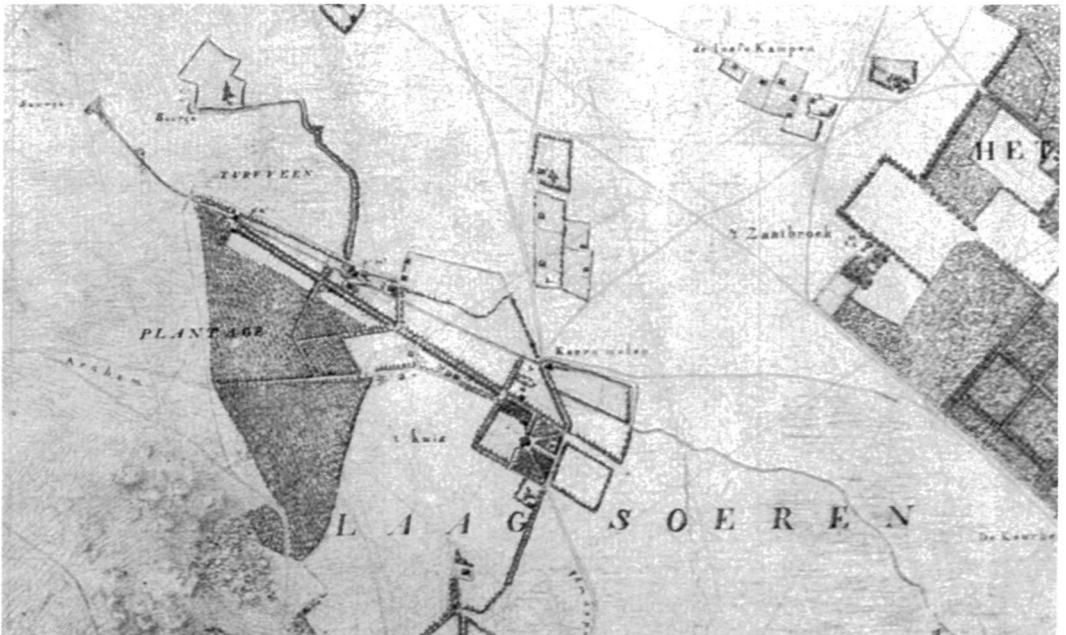
DE BOUW VAN VIER WATERMOLENS EN DAARBIJ BEHORENDE WATERWERKEN

Met de bouw van het waarmanshuis en het huis Laag-Soeren deed Van Kesteren zijn beroep van meester-metselaar eer aan, maar hij liet het daar niet bij. De volgende jaren voegde hij hier nog een aantal belangrijke bouwwerken aan toe: in de jaren 1791-1795 drie papier-watermolens, in 1805 gevolgd door een graan-watermolen. De Soerense beek was tegen het eind van de 18e eeuw één van de weinige beken aan de oostrand van de Veluwe, die nog niet werden benut voor het aandrijven van watermolens. De molen die in 1617 aan de benedenloop van de beek was gebouwd, werd al in 1624 bij een inval van Spaansgezinde troepen verwoest en is niet herbouwd. De waterrechten waren onderdeel van de koop

De schamele restanten van het vroegere Huis Laag-Soeren, door Van Kesteren gebouwd en bewoond, gaan langzaam maar zeker ten gronde.

Fragment van de kaart van de Veluwe door M.J. de Man uit de jaren 1802-1812. De resultaten van Van Kesteren's activiteiten komen hierop duidelijk tot uiting. De oude Soerense Beek is rechtgetrokken en een nieuwe loop is hieraan toegevoegd. Beide worden gevoed door sprengen ('source'). Vier watermolens zijn gebouwd ('pap.M.' en 'Koorn molen') en ook de aangelegde lanen rond het huis Laag-Soeren springen duidelijk in het oog, evenals de aangeplante bossen (donker getint, 'plantage').

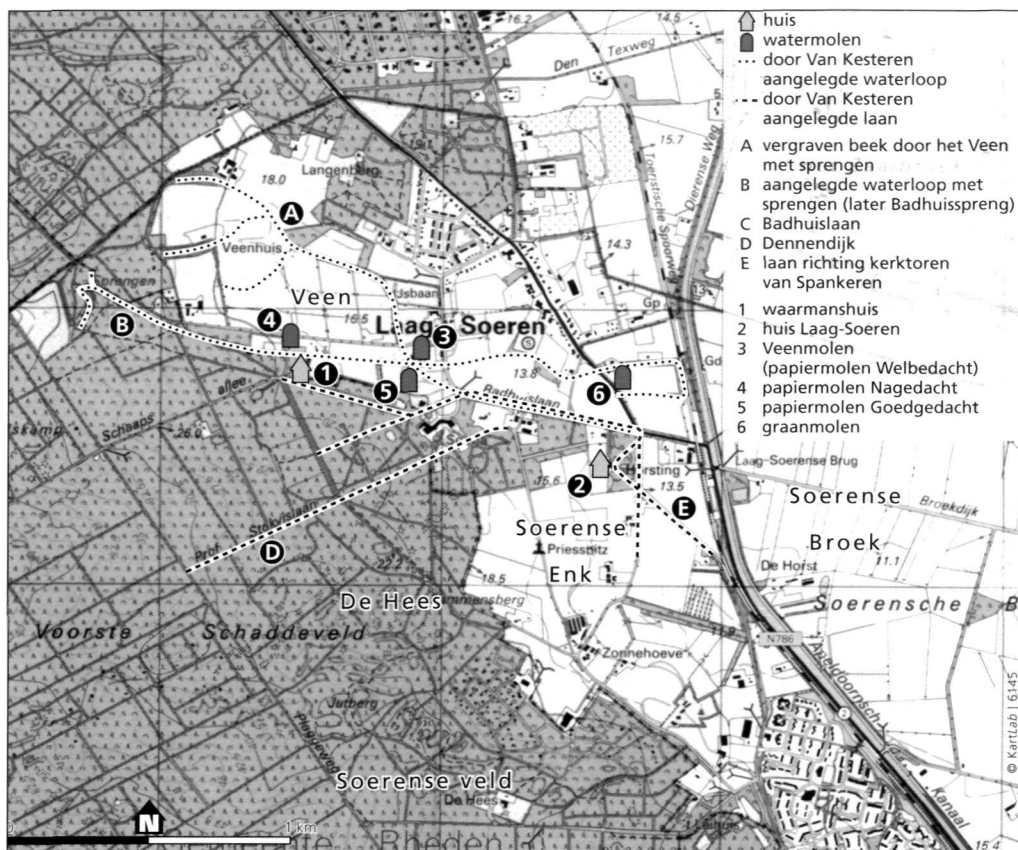
Boven de vroegere Veenmolen (Welbedacht) is de beekbedding boven het maaiveld gelegd en verbreed om extra opslagcapaciteit voor water te verkrijgen ten behoeve van de watermolen.

die Van Kesteren in 1768 sloot. Inmiddels waren op de Oost-Veluwe in de loop van de 17e en 18e eeuw tientallen watermolens — veelal papiermolens — gebouwd. In 1741 waren het er 168⁶. De bouw van de molens ging gepaard met de uitvoering van ingrijpende waterstaatkundige werken, zoals het verleggen van beken om het nodige verval te krijgen, het bij elkaar voegen van verschillende beeklopen om de capaciteit te vergroten en het graven van sprengen, kunstmatige bronnen die de molenbeken met water voeden, met hetzelfde doel. In veel gevallen werden de noodzakelijke investeringen gedaan door plaatselijke, veelal adellijke grootgrondbezitters, die door de verpachting van de molens een belangrijke bron van inkomsten verkregen. Sprekende voorbeelden zijn de familie Isendoorn à Blois van de Cannenburg onder Vaassen (in 1762 13 watermolens) en de familie Hackfort van kasteel Ter Horst in het dichtbij Soeren gelegen Loenen (8 watermolens in de 18e eeuw; Hagens, 1998, pp. 166 en 307-325). Mogelijk liet Van Kesteren zich door deze voorbeelden inspireren toen hij kort na 1770 de Soerense beek begon te vergraven. Dit was opnieuw het

startpunt voor een hele reeks conflicten. Van Kesteren beriep zich op het recht dat zijn voorgangers van de Gelderse Rekenkamer hadden gekregen om het water van de Soerense beek te benutten voor de bouw van één of meer molens. Aan dit recht was tevens de mogelijkheid gekoppeld om *met graven ofte andere maniere van doen ... eenig water te vinden*. Hiermee wordt verwezen naar het aanleggen van sprengen.

De Soerense Beek bestond ten tijde van zijn komst naar Laag-Soeren uit een stroompje dat van nature werd gevoed vanuit het Veen. De aard van dit vochtige gebied hangt waarschijnlijk samen met het voorkomen van ondoordringbare leemlagen in de ondergrond, in combinatie met het naar boven komen van kwelwater uit het Veluwemassief. Van oudsher kon in het Veen door de markegenoten turf worden gestoken, maar naarmate de tijd vortschreed, raakte de aanwezige hoeveelheid uitgeput en kon er alleen nog naar turf worden gebaggerd. De mark moest steeds strengere regels stellen om te voorkomen dat daardoor vernielingen werden aangericht. Zo vaardigde men in

Overzichtskaart van Laag-Soeren, waarop Van Kesterens activiteiten zijn weergegeven (ondergrond topografische kaart 1:25.000, blad 33 G, uitgave 1976).

1670 een verbod uit om *voortaen turffe te stecken ofte te baggeren*, omdat hierdoor in de voorgaande jaren grote schade was ontstaan⁷. De natuurlijke wateraanvoer vanuit het Veen zal onvoldoende zijn geweest om er watermolens op te laten draaien. Van Kesteren heeft de capaciteit in eerste instantie vergroot door de bovenloop van de bestaande beek te verlengen tot in het hoger gelegen terrein en daar het grondwater aan te graven, om zo kunstmatige bronnen in de vorm van sprengen te verkrijgen. Om de capaciteit verder te vergroten, heeft hij aan de oorspronkelijke beekloop een tweede,

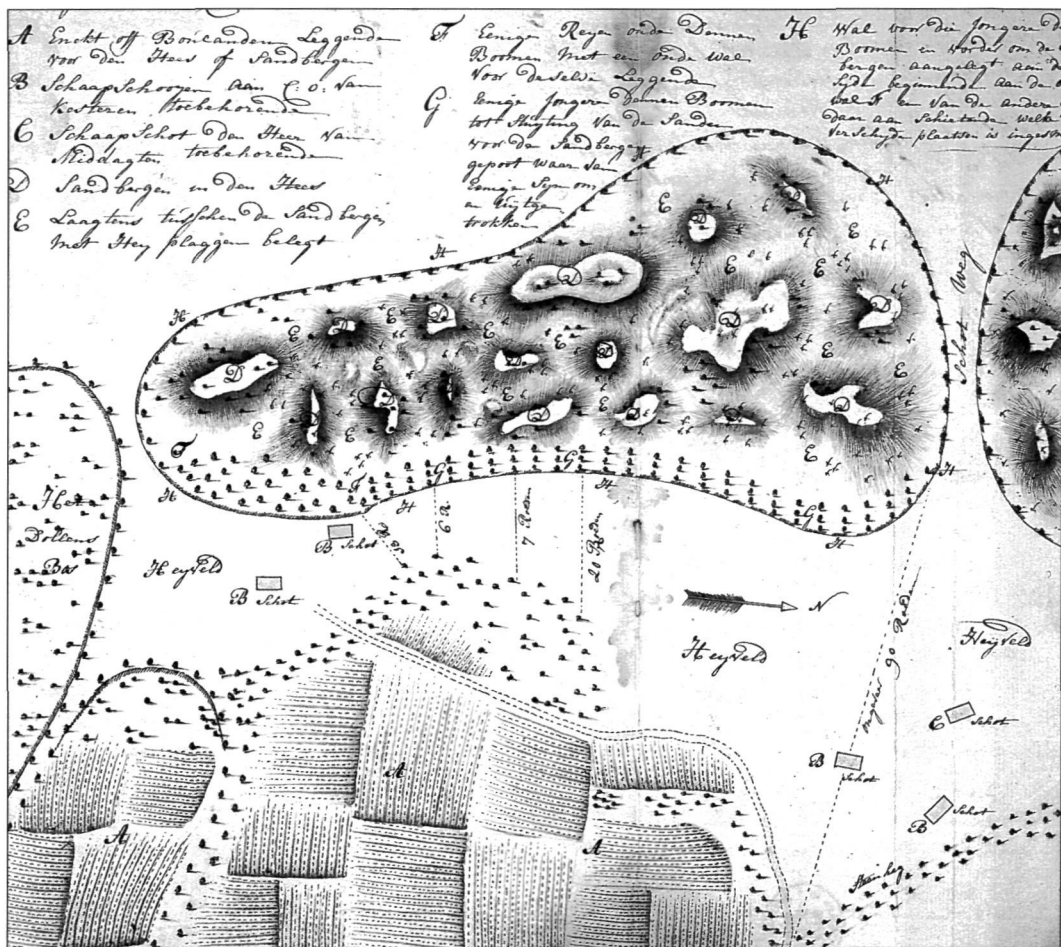
geheel kunstmatig aangelegde tak toegevoegd, die later de Badhuissprens is genoemd. Deze naam is gegeven, omdat bij de bouw van het badhuis omstreeks 1850 een deel van het water van deze sprens via een gietijzeren leiding daarheen werd geleid.

Toen de markegenoten in 1773 voor het eerst werden geconfronteerd met Van Kesterens plannen om naar eigen goeddunken van het beekwater gebruik te maken, besloten zij de door hem aangelegde stuwen met bijlen en schoppen te vernielen. In het proces dat hieruit voortkwam, werd uiteindelijk, in 1789, een akkoord bereikt dat inhield dat de door Van Kesteren aangelegde waterwerken onder bepaalde voorwaarden werden geduld. Hij kon nu zijn voornemen uitvoeren om de kronkelende beek

recht te trekken en deze *aan beide zijden met een dijk waterpas op (te) zetten*. Met de aldus 'opgeleide' waterloop verkreeg hij het verval voor de in 1791 gebouwde Veenmolen (later Welbedacht genoemd, nu woonboerderij). In 1793 bouwde Van Kesteren een tweede papiermolen aan de andere waterloop, die hij speciaal voor dit doel had laten graven. Deze molen kreeg later de naam Nagedacht (nu Wasserij Slijkhuis). De derde molen, later Goedgedacht genaamd (nu Wasserij Lips, De Lelie), werd in 1796 benedenstrooms van de laatstgenoemde aangelegd⁸. Aan de bouw van de vierde molen, een graanmolen, ging opnieuw een moeizame procedure vooraf. In 1802 vroeg Van Kesteren aan de mark een strook woeste grond te mogen kopen om daar huizen of huisjes op te zetten⁹. Dit werd hem toegestaan onder voorwaarde dat hij hier geen arme mensen zou huisvesten. Anderhalf jaar later herhaalde hij zijn verzoek, maar nu in gewijzigde vorm *wijl naderhand hem was in de gedagten gekomen om tot voordeel en gerief der ingezeetenen er een koorn en papiermolen op te plaatsen*. Ook dit werd hem door de mark tegen betaling toegestaan¹⁰. Vrijwel gelijktijdig richtte hij zich tot het departementaal bestuur van Gelderland met het verzoek voor dit doel van het beekwater gebruik te mogen maken. Maar nu tekenden de thesaurier en raden van financiën bezwaar aan omdat zijn voornemen de maalrechten van moleneigenaren in de omgeving aantastte. Zij hadden daarbij met name de belangen op het oog van het Hof te Dieren, dat een windmolen in Dieren bezat. Dat landgoed was eigendom geweest van stadhouder Willem V, maar was na de omwenteling van 1795 geconfisqueerd. Een beroep op het respecteren van heerlijke rechten was in deze revolutionaire tijden uiteraard enigszins misplaatst. Na een procedure voor het Hof van Gelre werd aan Van Kesteren op 20 februari 1805 dan ook alsnog het octrooi verleend en kon hij met de bouw van de watermolen beginnen¹¹. De molen is tot omstreeks 1950 in bedrijf geweest; het gebouw is in 1989 gerestaureerd.

BETEUGELING VAN DE ZANDVERSTUIVING EN BEBOSSING

Op de Soerense Hees bevonden zich omstreeks 1760 alleen nog de stobben van wat ooit een bos was geweest, waaruit de rechthebbende markegenoten regelmatig partijen hout toegewezen kregen. In de voorgaande periode werden door de mark uit de opbrengst van het hout ook bijzondere uitgaven bekostigd, zoals de reparatie van de Spankerense kerktoren in 1664¹² en de kosten van een proces tegen de bewoners van het aangrenzende Coldenhove onder Eerbeek in 1694¹³. Dat het niet mogelijk bleek het bos op peil te houden, zal veroorzaakt zijn door te veel houtkap, in combinatie met begrazing door schapen. De te intensieve begrazing verhinderde niet alleen het herstel van het bos en de ontwikkeling van jonge bomen, maar zorgde er ook voor dat de wind vat kon krijgen op de zandige ondergrond van het bos en de heidevelden, waardoor er zandverstuivingen ontstonden. Het steken van plaggen en schadden werkte dit eveneens in de hand. Onder Soeren had de verstuiving van de ondergrond zodanige vormen aangenomen dat een deel van de akkers op de enk onder het zand bedolven dreigde te raken, waaronder de akker van Van Kesteren. Daarom had Van Kesteren sinds 1770 een aantal maatregelen genomen om het zand te beteugelen. De heuvels met los zand liet hij met zandhaver, berken en dennen beplanten. Om te voorkomen dat grazende schapen zich hieraan tegoed zouden doen, liet hij rondom het terrein een wal aanleggen. Bovendien liet hij het hele gebied met heideplaggen bedekken¹⁴. Met deze kostbare maatregelen wist hij inderdaad de zandverstuiving te bedwingen, maar het leidde niet tot gevoelens van dankbaarheid bij zijn mede-markegenoten. Integendeel, zij besloten dat het illegale en op markegrond uitgevoerde werk vernield moest worden – al is het daar uiteindelijk niet van gekomen¹⁵. Samen met de eerder vermelde verwijten leidde dit tot het proces dat zij in 1778 tegen hem aanspanden. Ook nu was Van Kesteren voorbij gegaan aan het principe dat de markege-

Proceskaart uit 1785 van de door Van Kesteren beteugelde zandverstuiving. De verstuiving ligt ten westen van de Soerense Enk (op de kaart onderaan, letters A) en is door een wal omgeven (letters H). Het terrein tussen de zandheuvels (letters D) is met heideplaggen bedekt (letters E). Bovendien zijn aan de kant van de enk dennen gepoot (letters G). Tussen de zandverstuiving en de enk zijn verschillende schaapskooien ingetekend ('schot').

noten alleen gezamenlijk over de woeste gronden konden beschikken en dat een willekeurige markegenoot zich zonder gezamenlijke instemming geen gedeelte van de markegronden kon toe-eigenen. In de schikking waarin het aangespannen proces in 1789 uitmondde, legde de marke zich alsnog neer bij de ontstane situatie, waardoor Van Kesteren zich eigenaar van de Soerense Heeg mocht noemen.

Ook elders in Soeren plantte Van Kesteren bos aan. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij zijn 'waarmanshuis', waar hij aan weerszijden van de aangelegde laan elzen plantte. Dit terrein vormde de zuidelijke rand van het Veen. Door de turfwinning bevonden zich hier uitgegraven kuilen naast hogere gedeelten. Door de lagere ligging kon de els hier goed gedijen. Op het aansluitende, wat hoger gelegen terrein, ongeveer ter

plaatse van het latere badhuiscomplex, liet Van Kesteren ‘denne-dijken’ aanleggen. De naam ‘Plantage’ die dit gebied op kaarten vanaf 1810 draagt, hangt ongetwijfeld samen met deze aanplant. De huidige Stokvislaan heette vroeger Dennenallee en maakte deel uit van Van Kesterens aanleg.

BESLUIT

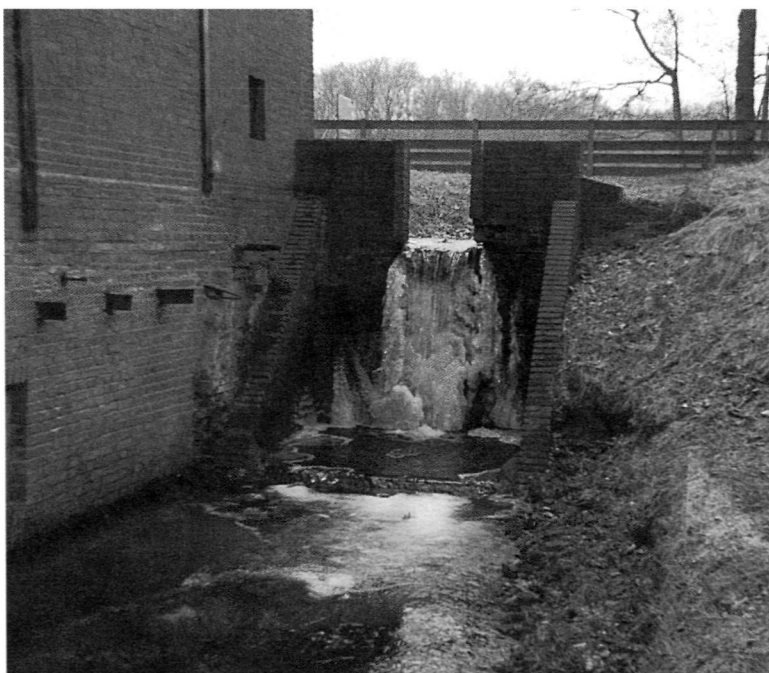
Nadat het ‘landgoed Laag-Soeren’ in de jaren sinds het overlijden van Van Kesteren in 1809 een aantal malen van eigenaar was verwisseld, brak in 1849 met de koop door Pieter Nicolaas Jut van Breukelerwaard een nieuwe episode aan (Scholten, 2002). Door de markeverdeling van 1848 was het bezit aanzienlijk uitgebreid, vooral dankzij grote oppervlakten woeste grond die erbij waren gekomen. De kern van het bezit was echter nog steeds het huis Laag-Soeren en de aanleg die Van Kesteren in de jaren 1768-1809 tot stand had gebracht. Het zuivere water, beschikbaar dank zij de sprengen en beken, het landhuis voor de eigenaar en de lanen en bossen

vormden een passende infrastructuur voor het hydrotherapeutische badhuis van Jut van Breukelerwaard. Deze fervente voorvechter van de watergeneeskunde vond hier een ideale omgeving om zijn idealen in de praktijk te brengen. Het landgoed van Van Kesteren, het daarin gebouwde badhuis met bijgebouwen en de aloude Soerense Enk vormen de essentie van het te beschermen dorpsgezicht Laag-Soeren.

The meaning of Carel Otto van Kesteren for the village Laag-Soeren

The village Laag-Soeren (Gelderland, the Netherlands) has been nominated to be protected as a ‘beschermd dorpsgezicht’ (protected village). After studying the ‘marken-boeken’ (commoners books) from the 19th century, it is made clear that only one person, Carel Otto van Kesteren, is responsible for the development of this village. He initiated the building of all the important monuments, e.g. the estate, four watermills and a bathing house. These actions brought him in several conflicts with the other ‘markegenoten’ (commoners).

Waterval naast de vroegere graanmolen. De beek is hier beneden het maaiveld ingegraven om voldoende verval te krijgen. De uitgegraven grond is op de oevers gebracht in de vorm van wallen aan weerszijden van de beek. In de muur van de molen zijn nog de aanzetten te zien van de vroegere molen-goot, evenals het dichtgemetselde gat waardoor de as van het waterrad liep.

NOTEN

- 1 Concept-toelichting te beschermen gezicht Laag-Soeren. Sprengenlandschap c.a., v.m. geneeskundige badinrichting en kuuroord e.o. Gemeente Rheden. Gelders Genootschap, Arnhem, 1998.
- 2 Met het waarmanshuis wordt waarschijnlijk de woning bedoeld van degene die ter plaatse de bezittingen beheerde.
- 3 Gelders Archief (GA), Rechterlijk archief Veluwe, inv.nr. 972, fol. 25.
- 4 GA, Archief Mark Dieren, Spankeren en Laag-Soeren (MDSL), resoluties d.d. 31 oktober 1770 e.v.
- 5 GA, MDSL, resolutie d.d. 24 maart 1789.
- 6 Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, derde deel, Gelderland. Amsterdam 1741.
- 7 GA, MDSL, resolutie d.d. 2 april 1670.
- 8 Zie Hagens (1998, pp. 373-390). Anders dan Hagens ben ik van mening dat de papiermolens door Van Kesteren zijn gebouwd en niet door resp. Abraham en Marten Pannekoek en Willem Willemsen. Bij de veiling van deze molens in 1816 is sprake van 'drie Papiermolens en den Koorn Molen zo die welke door C.O. van Kesteren toen op het gemelde landgoed Soeren aangelegd en gebouwd'.
- 9 GA, Archief Departementaal Bestuur, inv.nr. 46; Hof van Gelre, inv.nr. 6193.
- 10 Idem d.d. 18 juli 1803.
- 11 GA, Departementaal Bestuur inv. nr. 46; Hof van Gelre inv.nr. 6193.
- 12 GA, MDSL, resolutie d.d. 2 juli 1664.
- 13 GA, MDSL, resolutie d.d. 15 april 1694.
- 14 GA, Hof van Gelre, inv. nr. 5931, no. 14.
- 15 GA, MDSL, resolutie d.d. 9 september 1778.

LITERATUUR

- CROLS, R.J.A. & G.J.M. DERKS (2001). Nieuwe rijksmonumenten in Gelderland 1850-1940. Het Monumenten Selectie Project (MSP) nader beschouwd. Bijdragen en Mededelingen Gelre 92, pp. 210-250.
- HAGENS, H. (1998). Op kracht van stromend water. Negen eeuwen watermolens op de Veluwe. Hengelo.
- SCHOLTEN, F.W.J. (2002). Pieter Nicolaas Jut van Breukelerwaard, 1786-1874, voorvechter van de wattergeneeskunde. In: Biografisch Woordenboek Gelderland deel 3. Hilversum, p. 74-77.